

فصل اول:

مبادی تحقیق

الف) تعریف موضوع

محمد زهری (۱۳۷۳-۱۳۰۵) شاعر نوپرداز، پژوهشگر، کتابدار و کتابشناس، در مرداد ۱۳۰۵ در روستای عباس آباد از توابع تنکابن به دنیا آمد. وی اولین مجموعه شعر خود را در اسفند ۱۳۳۴ با عنوان "جزیره" منتشر کرد؛ مجموعه شعرهای دیگر او عبارتند از: گلایه (۱۳۴۵)، شب نامه (۱۳۴۷)، ... و تتمه (۱۳۴۸)، مشت در جیب (۱۳۵۱) و آخرین مجموعه شعری وی "پیر ما گفت" (۱۳۵۶) است که در زمان حیات او منتشر شد؛ در همین سالها، ۱۵ جلد کتاب در زمینه کتابشناسی کتابخانه ملی، به همت او انتشار یافت.

زهری، شاعر نو قدمایی - نیمایی بود و با اشعار نمادین اجتماعی و ساده و روان که در سالهای میانی دهه سی و چهل سرود هواداران فراوانی یافت. او گرچه در منظومه‌های نخستین اشعارش فرم گرا به نظر می‌رسید اما طولی نکشید که جزء چند تن از شاعران جامعه‌گرایی شد که از حرمتی خاص در مجامع شاعرانه برخوردار بودند. شناخت زندگی، زمانه و آثار زهری برای شناخت اشعار و درونمایه شعرهای وی مفید خواهد بود؛ بررسی درونمایه اشعار محمد زهری و همچنین شناخت و بررسی شعر او از نظر زبان، صورخیال و جنبه‌های دیگر ادبی، موضوع این پایان نامه است.

هدف از این پژوهش، بررسی ویژگی‌های شعر محمد زهری از نظر صورخیال و زبان شعر و همچنین درونمایه‌های اجتماعی و فرهنگی زمان شاعر است. نیز شناخت جایگاه شاعر در میان شعرای هم عصر خود از دیگر اهداف این پژوهش محسوب می‌شود.

این پژوهش می‌تواند مورد استفاده علاقه‌مندان و پژوهشگران ادبیات معاصر واقع شود؛ همچنین ناقدان شعر معاصر از دیگر استفاده کنندگان این پژوهش خواهند بود؛ پژوهشگران جامعه‌شناسی ادبیات از بخشی از این پژوهش که به زندگی اجتماعی سیاسی و فرهنگی شاعر می‌پردازد؛ استفاده خواهند کرد.

ب) سابقه تحقیق:

در مورد اشعار و آثار محمد زهری، تحقیق و پژوهش جامعی صورت نگرفته است؛ اما اشارات گذرا و پراکنده‌ای در مورد زندگی وی و اظهار نظرهایی درباره شعر او در چندین کتاب و مقاله دیده می‌شود؛ به عنوان مثال، نظرگاه‌های برخی از شاعران و نویسندگان معاصر در کتاب برگزیده اشعار زهری که در سال ۱۳۴۸ منتشر شده، عرضه شده است.

در مجموعه شعر محمد زهری با عنوان "برای هرستاره" (۱۳۸۱) خلاصه و مختصری از اظهارنظرها و مقالات شاعران و نویسندگان درباره او آمده است؛ از جمله قدیمی‌ترین مقاله‌ای که درباره شعر زهری در این مجموعه درج شده است مقاله مهدی اخوان ثالث است که در سال ۱۳۳۵ در شماره ۲۷۴ و ۲۷۵ روزنامه ایران ما به چاپ رسید؛ اخوان در این مقاله به بررسی شعر او بخصوص مجموعه "جزیره" پرداخته و معتقد است که وی در آثارش پیرو و ادامه دهنده راه نیماست.

از جمله مقالاتی که به معرفی مجموعه گلایه و ویژگی شعر او پرداخته است مقاله "گلایه" از عبدالعلی دستغیب (۱۳۴۶) مندرج در مجله سخن (شماره ۱۹۶ و ۱۹۷) است.

از دیگر مقالاتی که اشاراتی گذرا به شعر او دارد، مقاله‌ای است با عنوان "پیش درآمدی بر شعر امروز مازندران"، مندرج در شماره ۸۰ مجله چیستا (۱۳۷۰، صص ۱۳۰۹-۱۲۹۴) نوشته اسدالله عمادی؛ نیز مقاله‌ای با عنوان "شبی از شب‌ها"، بدون نام نویسنده، در مجله کلک (شماره ۶۰، اسفند ۱۳۷۳، صص ۳۸۳-۳۸۱) منتشر شد که به صورت خیلی مختصر رخدادهای تولد تا مرگ او را به صورت سالشمار ذکر کرده است. علاوه بر آن، اندکی پس از مرگ زهری، مجله چیستا شماره ۱۱۸ و ۱۱۹ (۱۳۷۴) خود را با عنوان یادنامه زهری به چاپ رسانید که نویسندگان زیادی در آن نظراتی درباره زهری اظهار داشتند؛ از جمله جمال میرصادقی با عنوان "دریغا زهری، دریغا" (صص ۶۰۶-۶۰۵)، اشاراتی به روحیات شعری زهری دارد و بیان می‌کند که زهری همان طور شعر می‌گفت که می‌اندیشید و اندیشه‌اش را در شعرهایش فریاد می‌زد. همچنین کامیار عابدی مقاله‌ای با عنوان "محمد زهری، زندگی، آثار و شعر" (صص ۶۱۳-۶۰۷)، را چاپ کرده و به

صورت مفصل به زندگی و آثار او پرداخته است؛ نیز فرهاد عرفانی مقاله "محمد زهری، شاعر رنجهای انسانی" (صص ۶۱۶ - ۶۱۴) را به چاپ رسانیده و به بررسی ویژگی شعری او پرداخته و معتقد است که شعر او ادامه شعر نیماست با همان غنای اندیشه؛ و او را هنرمندی متعهد می‌داند.

مقاله دیگری بدون نام نویسنده با عنوان "محمد زهری" در مجله روانشناسی و علوم تربیتی (۱۳۷۵، صص ۱۷۲-۱۷۰) منتشر شده؛ که اشارات گذرایی به زندگی و مجموعه شعرهای او دارد.

علاوه بر مقالات، کتاب‌های دیگری نیز مطالبی گذرا درباره زندگی، شعر و آثار زهری داشتند؛ تاریخ تحلیلی شعر نو (۷۷-۷۰) از شمس لنگرودی از جمله کتاب‌هایی است که مطالبی کوتاه درباره مجموعه شعر "مشت درجیب" و "گلایه" نگاشته است؛ کاووس حسن‌لی در کتاب گونه‌های نوآوری در شعر معاصر (۱۳۸۳) اشاره مختصر و گذرایی به نوع شعری او دارد و معتقد است شعر کوتاه از نوع ترانک در دوره وی، خیلی مطرح نبوده و جز در موارد استثنایی فردی مثل محمد زهری به این نوع شعر گرایش داشته است. علی حسین پورچافی در کتاب جریان‌های شعری معاصر فارسی (۱۳۸۳) توضیحات مختصری درباره مجموعه شعر "جزیره" دارد و بیان می‌کند که شاعر در این مجموعه سعی داشته با واژگان و زبانی غنایی، مفهومی سیاسی را بیان کند هرچند روح حاکم بر این شعر، فضایی رمانتیک دارد. همچنین سید مهدی زرقانی در کتاب چشم انداز شعر معاصر ایران (۱۳۸۴) توضیحاتی کلی درخصوص شعر زهری و نیز اشارات مختصری درباره مجموعه شعرهای "جزیره"، "گلایه"، "شبنامه و قطره‌های باران" و "...تتمه" دارد.

(ج) کلمات کلیدی (فارسی و انگلیسی):

فارسی: محمد زهری، شعر معاصر، نقد و تحلیل

انگلیسی: Muhammad Zohari , Contemporary Poetry , Critical Study

د) سوالات پژوهشی:

- ۱) شعر محمد زهری از نظر زبان و صورخیال دارای چه ویژگی‌هایی است؟
- ۲) محمد زهری درونمایه اشعار خود را به چه موضوعاتی اختصاص داده است؟
- ۳) جایگاه شعر محمد زهری در میان شاعران معاصر چگونه است؟

ه) روش تحقیق:

روش تحقیق در این پایان نامه از نوع بنیادی است که به شیوه تحلیلی-توصیفی و به روش کتابخانه‌ای انجام می‌شود؛ به همین منظور ابتدا به جستجوی منابع (اعم از کتاب‌های شاعر، کتاب‌های مربوط به شاعران معاصر و جستجوی مقالات مربوط به زهری) پرداخته شده و پس از آن براساس مجموعه شعرهای محمد زهری به مطالعه و بررسی آن پرداخته‌ایم و سپس براساس طرح پایان نامه، به استخراج شواهد و طبقه‌بندی یافته‌ها پرداخته شد و در نهایت براساس طرح مزبور، به نگارش فصل‌ها پرداخته شده است.

فصل دوم:

زندگی و آثار

تولد، خانواده، تحصیل:

محمد زهری (۱۳۰۵-۱۳۷۳)^۱ شاعر نوپرداز، پژوهشگر، کتابدار و کتابشناس در مرداد ۱۳۰۵ در روستای ساحلی عباس آباد - میان راه چالوس به شهنسوار، از توابع تنکابن - به دنیا آمد؛ پدرش عبدالله زهری از مشروطه‌طلبان مبارز منطقه شمال ایران بود که در فتح تهران شجاعت زیادی به خرج داده بود، به همین سبب به لقب «ضیغم‌الممالک» ملقب شد. زهری چهار ساله بود که پدرش به تهران تبعید شد و این آغاز مشکلات او و خانواده‌اش بود. چند سال در فراق پدر در ملایر و شیراز به سختی سپری کردند، وی تحصیلات مقدماتی و متوسطه را نیز در این دو شهر به اتمام رساند و سرانجام در سوم شهریور ۱۳۲۰ همزمان با ورود متفقین به ایران، به تهران آمدند؛ چند سالی را در آرامش و سکون گذراندند اما باز هم روزگار با آنها ناسازگار بود و بزرگترین حادثه عمر او را که مرگ پدر بود در سال ۱۳۳۱ شمسی رقم زد.^۲

زهری در سال ۱۳۳۲ موفق به اخذ لیسانس در رشته زبان و ادبیات فارسی از دانشگاه تهران شد و در سال ۱۳۴۴ دوره دکتری خود را در همان دانشگاه به اتمام رساند؛^۳ او در محضر استادان برجسته‌ای چون ابراهیم پورداوود، بدیع‌الزمان فروزانفر، لطفعلی صورتگر، جلال‌الدین همایی، ذبیح‌الله صفا و محمد معین تلمذ کرد.^۴

زهری چند سالی را نیز در فرانسه و لندن و دیگر کشورهای غربی سپری کرد و پس از آن به ایران بازگشت و با مصائب تازه‌ای دست و پنجه نرم کرد که توش و توانش را گرفته بود؛ وی در این سال‌ها (بعد از سال ۵۷) سکوت اختیار کرد و شعری منتشر نساخت و سرانجام در روز دوشنبه ۱۵ بهمن ۱۳۷۳ بر اثر سکته قلبی چشم از جهان و جهانیان فروبست^۵ و در "بهشت سکینه"، چند کیلومتری کرج، به خاک سپرده شد.

^۱ ایرج افشار، نادره کاران، به کوشش محمود نیکویه، تهران: نشر قطره، ۱۳۸۳، ص ۸۲۷.

^۲ سید محمد باقر برقی، سخنوران نامی معاصر ایران، قم: نشر خرم، ۱۳۷۳، ج ۳، ص ۱۶۶۸.

^۳ محمد زهری، برای هر ستاره (مجموعه اشعار)، تهران: توس، ۱۳۸۱، ص ۱۳.

^۴ بی نام، «شبی از شبها» مندرج در کلک، شماره ۶۰، اسفند ۱۳۷۳، ص ۳۸۲.

^۵ محمد زهری، برای هر ستاره، ص ۱۳.

فعالیت‌های اجتماعی:

همان‌طور که ذکر شد پدر محمد زهری از آزادی‌خواهان بزرگ مشروطه‌طلب بود که در تسخیر تهران دلیری‌ها نمود و وی نیز به پیروی از پدر نسبت به مسائل اجتماعی- سیاسی زمان خود بی‌اعتنا نبود و به صورت مستقیم و غیرمستقیم با سرودن اشعار اجتماعی، اندیشه‌ها و عقاید خود را بیان می‌کرد؛ وی می‌کوشید با به کارگیری آرمان‌های انسانی حزب خود، روند پویانگر تاریخ را شتاب بخشد؛ تصویری که هیچ‌گاه تحقق نیافت.

زهری با توجه به اندیشه‌های انسان دوستانه خود، در اشعار خود نیز مسائل سیاسی- اجتماعی را با استفاده از آرایه‌های ادبی و به صورت ضمنی بیان می‌کرد و از پرداختن به مسائل سیاسی- اجتماعی ابایی نداشت؛ هرچند گاه بعضی از اشعارش شعارزده نیز می‌شد؛ از آنجا که خود معتقد است « صحبت‌های من را از دهان شعرهایم بشنوید.^۱ » همان‌گونه می‌اندیشید که شعر می‌گفت و همان‌گونه شعر می‌گفت که می‌اندیشید؛ هر چند در جای خود به صورت مبسوط نمونه‌های مربوط ذکر خواهد شد، اما به عنوان مثال شاعر در شعر مشهور «به فردا» که در دفتر «جزیره» منتشر شده و همچون شعر «زمستان» اخوان جزء اشعار مشهور آن روزگار است، اندیشه‌های خود را بیان می‌دارد و به صورت مستقیم و غیر مستقیم رشادت‌ها و رنج‌های مبارزان راه آزادی را فریاد می‌آورد و آن را به تصویر می‌کشد و از جوانان می‌خواهد تا نام و یاد آن‌ها را گرامی دارند:

«به گلگشت جوانان / یاد ما را زنده دارید ای رفیقان! / که ما در ظلمت شب / زیر بال

وحشی خفاش خون‌آشام / نشاندیم این نگین صبح روشن را / به روی پایه انگشتر فردا...»^۲

^۱ - سید محمد باقر برقی، سخنوران نامی معاصر ایران، ج ۳، ص ۱۶۶۹.

^۲ - محمد زهری، برای هر ستاره، ص ۳۲.

فعالیت‌های ادبی و فرهنگی:

زهری شاعر تحصیلکرده معاصر، علاوه بر گرایش به شعر و شاعری، فعالیت‌های ادبی و فرهنگی گسترده‌ای داشت و ضمن تدریس در رشته ادبیات به عنوان دبیر ادبیات فارسی و بعدها تدریس در مدرسه عالی ایران زمین، در دانشکده دماوند و مؤسسه علوم اجتماعی، به مشاغل دولتی دیگری مانند مشاوره فرهنگی و مدیر مطبوعاتی وزارت فرهنگ (دردوره مسئولیت محمد درخشش)، کارمند سازمان برنامه و بودجه، پژوهشگر فرهنگستان علم و هنر، کتابداری کتابخانه ملی و سپس معاون این کتابخانه اشتغال ورزید.^۱

در دهه‌های بین ۱۳۳۰ و ۱۳۴۰ صفحه شعر مجله فردوسی را که نصرت رحمانی سردبیری آن را به عهده داشت اداره می‌کرد و مدتی نیز مسئول صفحه شعر مجله سپید و سیاه به سردبیری دکتر علی بهزادی شد.^۲

علاوه بر این‌ها وی در قلمرو کتابشناسی چندان نام‌آور بود که در شهریور ۱۳۴۱ در زمان ریاست ایرج افشار به کتابخانه ملی آمد و تا دی ماه ۱۳۵۴ در سمت کتابدار و معاون کتابخانه به کار مشغول بود؛ نخستین مجموعه کتابشناسی ملی ایران در سال ۱۳۴۲ به همت او تدوین شد؛ فعالیت‌های مربوط به حوزه کتابشناسی او به این‌جا ختم نشد، برگزاری نمایشگاه‌ها، مراجعه به ناشران و کتابفروشان برای جمع‌آوری کتاب‌های منتشر شده و تنظیم آن‌ها در کتابشناسی و سرانجام انتشار «۱۵ جلد کتاب در زمینه کتابشناسی به همت او»^۳ از جمله فعالیت‌های ادبی و فرهنگی او محسوب می‌شود.

^۱- محمد زهری، برای هر ستاره، ص ۱۱.

^۲- همو، «درباره نیما» مندرج در چیستا، شماره ۸ و ۹، ۱۳۷۴، ص ۶۲۰.

^۳- همو، برای هر ستاره، ص ۱۳.

آثار:

آثار و فعالیت‌های ادبی زهری را با در نظر گرفتن مقاله، نوشته‌های طنزآمیز، داستان کوتاه و شعرهای مدون و گاه جسته و گریخته که در مجلات زمان خود منتشر می‌شد می‌توان به دو دسته شعر و فعالیت‌های پژوهشی تقسیم نمود:

الف) شعر:

- جزیره (۱۳۳۴)
- گلایه (۱۳۴۵)
- شب‌نامه و قطره‌های باران (۱۳۴۷)
- ... و تتمه (۱۳۴۸)
- مشّت در جیب (۱۳۵۱)
- پیر ما گفت (۱۳۵۶)
- گزینه اشعار "به‌فردا" (۱۳۷۴)
- مجموعه اشعار "برای هر ستاره" (۱۳۸۱)

تقریباً از سال ۱۳۲۰ با نگارش مقاله و داستان کوتاه و نوشته‌های طنزآمیز با روزنامه‌ها همکاری می‌کرد؛ وی کار نویسندگی‌اش را با نوشتن طنز و فکاهی برای هفته‌نامه توفیق آغاز کرد اما « نخستین شعری که سرود، موضوعی بود که شادروان دکتر محمد معین برای انشا و تحت عنوان "فرصت" داده بود. «^۱دکتر معین نیز پس از خواندن و اصلاح شعر، وی را به ادامه کار تشویق کرد و همین پیشنهاد، باعث شد که زهری کار شاعری را به صورت جدی ادامه دهد.

نخستین مجموعه شعر او با عنوان "جزیره" در سال ۱۳۳۴ توسط انتشارات امیرکبیر منتشر شد؛^۲ این دفتر شامل ۴۸ شعر است که در مقایسه با سایر دفترها اشعار تقریباً بلند او را شامل می‌شود اشعاری که در فاصله زمانی سال‌های ۱۳۳۱ تا ۱۳۳۴ و اکثراً در تهران سروده شده است؛

^۱ - محمد زهری، برای هر ستاره، ص ۱۱.

^۲ - همان، ص ۱۲.

همان‌طور که از عنوان مجموعه نیز برمی‌آید مفهوم تنهایی و غربت به ذهن خواننده القا می‌شود و از آن‌جا که اولین دفتر شاعر نیز هست، اشعار تقریباً ابتدایی با قالب‌های کهن سروده شده و قالب غالب شعرهای این دفتر، چهارپاره است که با زبان ساده و روان، درونمایه‌های اجتماعی و فردی را بیان می‌کند؛ معروف‌ترین شعر این مجموعه، شعر «به فردا» است که در آن زمان زبانزد دوستداران اشعار اجتماعی بود.

دومین مجموعه شعر او را انتشارات اشرفی در سال ۱۳۴۵ تحت عنوان "گلایه" منتشر کرد؛^۱ اشعار این دفتر که شامل ۴۴ شعر است در فاصله سال‌های ۱۳۳۴ تا ۱۳۴۵ در تهران سروده شده است؛ این دفتر نیز مانند نام آن، گلایه‌های شاعر گلایه‌مند است که با یأس و ناامیدی، دلتنگی و تنهایی خود را به تصویر می‌کشد؛ این دفتر که با فاصله‌ای ۱۱ ساله از دفتر اول سروده شده اندکی پیشرفت در آن دیده می‌شود؛ شاعر از لحاظ قالب به نوعی نوآوری رو آورده و از قالب کهن چهارپاره جز در چند مورد استفاده نکرده و قالب اصلی اشعار این دفتر، قالب‌های نیمایی است؛ «امتیاز زهری در این دفتر در آن است که از تأثیر مستقیم متون کهن و میناکاری و ترصیع سبک هندی که در "جزیره" تا حدی وابسته به آن است، دور می‌شود.»^۲

مجموعه "شب نامه و قطره‌های باران" نیز در سال ۱۳۴۷ توسط انتشارات اشرفی منتشر شد.^۳ این مجموعه شعر زهری، شامل اشعار کوتاه و هایکوواره‌های اوست که در قالب‌های نیمایی و بعضی از آن به تقلید از هایکوه‌های ژاپنی سروده شده است؛ قابل ذکر است که هایکو، قالب اصیل و ساده شعر ژاپنی است که صدها سال پیش در نتیجه مسابقات شعر در ژاپن ایجاد شد؛ این قالب، هفده هجا دارد که در سه سطر نوشته می‌شود؛ پنج هجا در سطر اول، هفت هجا در سطر دوم و پنج هجا در سطر سوم؛ این قالب، وزن و قافیه ندارد و آرایه‌های ادبی کمتر در آن به چشم می‌خورد؛^۴ درونمایه و دستمایه اصلی این قالب، طبیعت و مظاهر آن است که شاعر با الهام از

^۱ - محمد زهری، برای هر ستاره، ص ۱۲.

^۲ - کامیار عابدی، «به فردا، محمد زهری: زندگی، آثار و شعر»، ماهنامه چیستا، یادنامه محمد زهری، شماره ۱۱۸ و ۱۱۹، اردیبهشت و خرداد ۱۳۷۴، ص ۶۱۰.

^۳ - محمد زهری، برای هر ستاره، ص ۱۲.

^۴ - دانیل سی بیوک‌کنن، صد هایکوی مشهور، ترجمه ع پاشایی، تهران: انتشارات دنیای مادر، ۱۳۶۹، ص نه.

طبیعت، لحظه و نگاه خود را ثبت می‌کند و شعر کوتاهی را خلق می‌نماید؛ زهری در این دفتر از قالب هایکو بهره جسته؛ هرچند گاه به ملزومات ظاهری آن پایبند نیست اما از لحاظ محتوا و درونمایه، اشعار زیبایی را خلق کرده است که می‌توان نام هایکو را بر آن نهاد.

درونمایه این مجموعه چنانکه از عنوان آن، «شب نامه» برمی‌آید حاوی اشعار تقریباً اجتماعی شاعر است که در آن "شب" استعاره‌ای از تاریکی و ظلمت و خفقان است؛ تمام اشعار این مجموعه با عبارت «شبی از شبها» آغاز می‌شود و درونمایه غالب این دفتر، درونمایه اجتماعی و سیاسی است که با زبان تمثیلی روایت می‌شود.

همان‌طور که ذکر شد این دفتر شامل ۶۳ شعر کوتاه است و به نظر می‌رسد شاعر از سرودن اشعار بلند با قالب‌های کهن دلزده شده و به فرم شعر کوتاه روی آورده؛ شاعر در واقع مظاهر طبیعت را دستمایه اصلی شعر خود قرار داده و با خلق تصاویری کوتاه اما تأثیرگذار، مخاطب را به اندیشیدن و تصوّر کردن صحنه خلق شده وامی‌دارد و مخاطب نیز از درک تصاویر و اندیشیدن درباره موضوع مطرح شده لذت می‌برد؛ شاید یکی از دلایلی که باعث می‌شود مخاطب لذت بیشتری از تصاویر و اشعار این قالب ببرد، فرم کوتاه آن است؛ خواننده نیز گاه مانند شاعر از اشعار طولانی و قالب‌های کهن دلزده می‌شود و برای تنوع به سراغ اشعاری با فرم جدید می‌رود.

شعر کوتاه در میان فرم‌های جدید، همیشه مخاطب علاقه‌مند و پیگیر خود را داشته و روز به روز هم بر تعداد طرفداران آن افزوده می‌شود؛ این نوع شعر در میان اشعار زهری نیز هم از لحاظ فنی پخته‌تر از بقیه اشعار است و هم مخاطب بیشتری را به خود اختصاص داده و با نگاهی سطحی نیز می‌توان دریافت که زبان این دفتر شعر در مقایسه با دفترهای سروده شده قبلی، رشد و پیشرفت قابل توجهی دارد و همین امر باعث می‌شود مخاطب بیشتری به خود جذب کند.

یک سال پس از انتشار مجموعه "شب‌نامه و قطره‌های باران" در سال ۱۳۴۸ انتشارات نیل، مجموعه "و... و تتمه" را منتشر کرد^۱ که شامل ۲۴ قطعه شعر است که در فاصله سال‌های ۱۳۳۲ تا ۱۳۴۷ سروده شده؛ این مجموعه هم قالب‌های کهن مثل چهارپاره را شامل می‌شود و هم اشعار نو؛

^۱ - محمد زهری، برای هر ستاره، ص ۱۲.

و از نظر درونمایه نیز، هم درونمایه اجتماعی - سیاسی در آن دیده می‌شود و هم درونمایه فردی و عاطفی؛ که شاعر به زیبایی، آن را برای مخاطب ترسیم کرده است.

پنجمین مجموعه شعر او، "مشت در جیب" نیز در سال ۱۳۵۱ به همت انتشارات اشرفی منتشر شد^۱ که تمام اشعار این مجموعه - به جز دو شعر - در غربت سروده شده اما حال و هوای همه آنها شرقی و بیانگر غم غربت شاعر با بیانی هنرمندانه است؛ «عنوان کتاب، عاریتی از Marco Bellocchio است»^۲؛ وی که نویسنده، کارگردان و بازیگری ایتالیایی است اولین فیلمش را با عنوان «مشت در جیب» ساخت و زهری نیز نام مجموعه شعر خود را از این نویسنده عاریت گرفته است؛ این مجموعه شعر از دو بخش تشکیل می‌شود که بخش اول ۱۶ قطعه شعر تقریباً بلند در قالب نو و بخش دوم ۶۱ شعر نوکوتاه را در بر دارد.

مجموعه "مشت در جیب" اشعار کوتاه زهری را شامل می‌شود و علاوه بر این، چند شعر به زبان عامیانه و ترانه‌گونه نیز دارد که از توفیق بی‌بهره نیست اما شهرت زهری در این مجموعه به سبب کوتاه‌سروده‌های اوست که می‌توان او را به خاطر سرودن این دفتر، شاعر ایجاز دانست.

سرانجام، آخرین مجموعه شعر او، تحت عنوان "پیر ما گفت" در زمان زنده بودنش توسط انتشارات رواق منتشر شد^۳؛ این اثر به دو بخش تقسیم می‌شود که بخش اول آن شامل ۳۲ قطعه شعر است و با زبان و مضمونی کهنه به بیان مسائل و تجربیات پیر و سالکان می‌پردازد و بخش دوم، ۱۶ شعر تقریباً کوتاه را شامل می‌شود که گاه هایکوواره هستند و گاه اشعار کوتاهی است که با زبانی دلنشین همراه با درونمایه‌های اجتماعی سروده شده‌اند.

بخش اول این اثر که غالباً با عبارتهایی مثل "پیر ما گفت..."، "ای پیر..."، "پیر را پرسیدند..."، "پیر ما..."، "شیخ را پرسیدند..." و... آغاز می‌شود شامل اشعار شطح‌گونه است و به نظر می‌رسد شاعر در این مجموعه «به نوعی به عرفان واپس‌گرای خانقاهی گرایش یافته است»^۴؛ راوی در این مجموعه شعر، گاه در مقام پیر و مراد، سالکان را راهنمایی می‌کند و تجربیات عرفانی

^۱ - محمد زهری، برای هر ستاره، ص ۱۲.

^۲ - همان، ص ۳۶۷.

^۳ - همان، ص ۱۳.

^۴ - سیروس نودری، کوله‌سرایبی (سیری در شعر کوتاه معاصر)، تهران: ققنوس، ۱۳۸۸، ص ۱۳۷.

خود را در اختیار آنان قرار می‌دهد و گاه سالکان در مسیر طریقت، سؤالاتی از پیر می‌پرسند و او نیز پاسخ‌های خود را با زبانی تمثیلی و نمادگونه به آنها می‌دهد؛ اکثر اشعار این مجموعه با درونمایه اجتماعی سروده شده است.

علاوه بر آثار ذکر شده، نشر چشمه، گزینه اشعار زهری به نام " به فردا " را منتشر کرد^۱ و در سال ۱۳۸۱ برای نخستین بار انتشارات توس، اشعار زهری را در یک مجموعه با عنوان " برای هر ستاره " گردآوری کرد که علاوه بر تدوین و جمع‌آوری تمام مجموعه اشعار در یک مجلد، بخشی از کتاب به سروده‌ها و غزل‌های منتشر نشده زهری اختصاص دارد که شامل ۵۵ سروده کوتاه و بلند و ۲۱ غزل می‌شود و بخش دیگری از کتاب نیز برگزیده موضوعی نقدها درباره زهری و مجموعه اشعار اوست که به سلیقه ناشر، بخش کوتاه اما مهمی از مقاله که درباره شخصیت زهری و یا آثار او نگاشته شده درج شده است و خواننده می‌تواند به اصل آن مقاله مراجعه کند.

ب) فعالیت‌های پژوهشی:

- انتشار مقالات علمی
- پژوهش در فرهنگستان علم و هنر
- انتشار ۱۵ جلد کتاب در زمینه کتابشناسی
- همکاری با روزنامه‌های مختلف

فعالیت‌های ادبی زهری به مجموعه شعرهایش ختم نمی‌شود بلکه انتشار مقالات علمی در مجلات زمان خود، همکاری با روزنامه‌های مختلف و نیز هفته‌نامه توفیق، پژوهش در فرهنگستان علم و هنر از جمله فعالیت‌های پژوهشی اوست اما آنچه از اهمیت بیشتری برخوردار است انتشار « ۱۵ جلد کتاب در زمینه کتابشناسی »^۲ است که نشانه‌ای از فعالیت‌های تحقیقاتی و پژوهشی او محسوب می‌شود.

^۱ - محمد زهری، برای هر ستاره، ص ۱۳.

^۲ - همانجا.

اندیشه ها:

زهری شاعری است که بیشتر محبوبیت خود را مدیون اشعار نمادین اجتماعی ساده و بی‌گرهی است که در قالب‌های کهنه و نو در دهه سی و چهل سرود؛ از آنجاکه خلق و خو و سرشت ذاتی انسان در اندیشه و طرز تفکر او تأثیرگذار است بنابراین برای دستیابی به اندیشه‌های اجتماعی و انسانی محمد زهری، علاوه بر بررسی اشعار، لازم است به خلق و خوی زهری که در نهایت، طرز تفکر وی را در اشعارش تشکیل می‌دهد پرداخته شود.

محمد زهری انسانی ساکت، گوشه‌گیر، صبور و کم‌حرف بود و خود عقیده داشت که هر چند ظاهر ساکت و آرامی دارم اما «درون من ساکت نیست، بسیار چیزها را ندیده می‌گیرم اما همه چیز را می‌بینم»^۱؛ هیچ‌گاه در بحرانی‌ترین شرایط نیز پریشان و نالان نبود، تواضع و نجابت و وقار او زبانزد بود «او با سکوتش، نگاهش و گاه با سر پایین انداختنش کس یا کسانی را که در مستی شهرت‌جویی از خط‌آزادگی و وارستگی بیرون می‌افتادند در خود شرمسار می‌کرد»^۲ علاوه بر این‌ها نظم خاصی بر زندگی و کارهایش حاکم بود به طوری که خود نیز اعتراف می‌کند که «از هم‌اکنون می‌توانم بگویم مثلاً ساعت ۱۰ روز اول بهمن ۱۳۳۸ به چه کاری مشغول هستم»^۳ و این نظم و ترتیب در آثارش نیز نمود یافته و دورنمای کلی آثار او از نظم و شیوه‌ای خاص برخوردار است.

زهری انسانی بود که اطلاعات عمومی بالایی داشت و از همه چیز آگاه بود؛ زیرا زیاد می‌خواند، زیاد هم می‌نوشت و اشعار پخته و جالفتاده‌ای از خود به یادگار گذاشته است اما به دلیل طبیعت آرام و موقرش، کم سخن می‌گفت.^۴

از آنجا که زهری با اندیشه دوست داشتن هم‌نوعانش روزگار می‌گذراند و با آن‌ها احساس همدردی می‌کرد از این‌رو بخشی از اشعارش همه‌فهم و عامه‌پسند است و درواقع به گونه‌ای است که سلیقه هر طیف از مخاطب را تا حدودی برآورده می‌کند؛ چه مخاطب عامه و چه خواننده

^۱ - محمد زهری، برای هر ستاره، ص ۶۳۵.

^۲ - علی زاده طوسی، [شخصیت هنری - انسانی] به نقل از برای هر ستاره، محمد زهری، ص ۶۵۵.

^۳ - محمد زهری، برای هر ستاره، ص ۶۳۵.

^۴ - همان، ص ۶۵۶.

حرفه‌ای و پیگیر؛ سادگی و روانی اشعارش باعث شده تا بتواند عقاید و اندیشه‌های خود را به راحتی به مخاطب منتقل کند و هم مخاطب عامه از آن بهره ببرد و هم از طرفی با کمک آرایه‌های ادبی به صورت ضمنی و گاه پیچیده شده در لفافه، منظور اصلی خود را بیان کند که مخاطب حرفه‌ای از لایه‌های آن پرده بردارد و لذت ببرد.

مضامین اجتماعی که خود بیانگر عقاید و اندیشه‌های شاعر است در آثار وی نمود دارد؛ زهری شاعری است که هم به من فردی و درونی می‌اندیشد و بر همین اساس اشعار عاشقانه و شخصی را خلق می‌کند و هم به من اجتماعی و بیرونی توجه دارد و اشعاری با درونمایه‌های اجتماعی - سیاسی می‌آفریند که هر کدام مخاطب خاص خود را دارد؛ زهری خود می‌گوید: « بیشتر شعرهایم به اقتضای زمان، اجتماعی بود یا به اقتضای احوال شخصی، عاشقانه؛ اما آنچه چاپ می‌شد اجتماعی‌اش بود»^۱.

از آنجا که پدر محمد زهری از مشروطه‌طلبان بود و دستی در مسائل سیاسی زمان خود داشت، زهری نیز به تبعیت از پدر، به مسائل اجتماعی و سیاسی عصر خود بی‌اعتنا نبود؛ قلم را سلاح خود می‌دانست و با اشعارش به سهم خود در مبارزات و اعتراضات سهیم بود و اندیشه خود را در اشعارش منعکس می‌کرد و به مردم عرضه می‌داشت و خود معتقد بود «حرف‌های من در شعرهای من است، از آن رود آب بردارید»^۲.

چنانکه ذکر شد ویژگی ذاتی زهری این بود که در عین اینکه انسانی آرام و گوشه‌گیر بود اما به فکر مردم نیز بود، از ناراحتی آن‌ها دلگیر می‌شد و رنج و درد انسان‌ها را چشیده بود و در آثارش نمود داده بود؛ خود نیز اذعان داشت که «هنرمندی تا درد را در استخوان حس نکرده باشد نمی‌تواند درد دیگر برانگیزد»^۳ زهری نیز درد را با گوشت و پوست خود چشیده بود زیرا سال‌های آوارگی، تبعید و دوری پدر و سایر مشکلات، زندگی را به کام آن‌ها تلخ کرده بود؛ درونمایه‌هایی مثل یأس و ناامیدی، درد و رنج، ظلمت و خاموشی، آوارگی و غربت، نارضایتی و شکایت، رخوت و دلتنگی، گلایه و کنایه، حسرت و افسوس و مضامینی شبیه به این، حاصل سال‌ها غصه و آوارگی

^۱ - محمد زهری، برای هر ستاره، ص ۶۳۵.

^۲ - همانجا.

^۳ - سید محمد باقر برقی، سخنوران نامی معاصر ایران، ج ۳، ص ۱۶۶۹.

است که در اشعارش ساری و جاری است، اما با وجود این که تمام این مشکلات و ناکامی ها را می بیند باز هم امید به بهبود اوضاع دارد؛ از شکست و ناکامی ها عبرت می گیرد و مخاطب را به صبر و شکیبایی، همدلی و هم‌زبانی، روشنایی و رویش و تلاش و طلوع دعوت می کند.

فصل سوم:

شعر محمد زهري

محمد زهری، شاعر، مدرس، پژوهشگر، کتابدار و کتابشناس معاصر است که آثار زیادی در این زمینه‌ها از خود به یادگار گذاشته اما بیشترین شهرت و محبوبیت خود را مدیون اشعاری است که در قالب‌های کهنه و نو و با درونمایه‌هایی متنوع عرضه داشته است.

به تعبیری «شعر زهری ملایم و بی فراز و نشیب است. فریادها و زمزمه‌های او را با یک لحن و یک صدا می‌شنویم، نشانه‌های نوجویی - چه از لحاظ معنی و چه از لحاظ قالب - در اشعار او کم نیست»^۱ کاربرد قالب‌های متنوع در میان مجموعه آثار زهری چشمگیر است؛ وی هم قالب‌های کهن را مورد نظر قرار داده و از آن استفاده کرده و هم قالب‌های نو؛ شعرهای او چه آنها که در قالب کهن سروده شده و چه آنها که در قالب نو و نیمایی به کار گرفته شده هم شامل اشعار کوتاه می‌شود و هم اشعار بلند؛ بدین معنی که زهری هم در قالب‌های کهن طبع‌آزمایی کرده و هم در قالب‌های نو و نیمایی و نیز هم فرم اشعار تقریباً بلند را به کار گرفته است و هم اشعار کوتاه. به عنوان مثال در میان مجموعه آثار زهری، اولین دفتر شعر او با عنوان «جزیره» حاوی اشعار کلاسیک و سنتی وی است که البته در میان قطعات کهن، قالب‌های نیمایی و آزاد نیز به چشم می‌خورد اما در مقایسه با حجم بالای سروده‌های سنتی و کلاسیک وی در این دفتر، در خورتأمل نیست. نیز به عنوان نمونه، فرم اشعار در آخرین مجموعه شعر زهری - پیرماگفت - تقریباً کوتاه است و در قالب نیمایی و آزاد و با زبانی متفاوت سروده شده است.

به نظر می‌رسد شاعر تازه‌کار که اولین مجموعه شعر خود را عرضه داشته برای این که تبخّر خود را در شعر نیمایی و آزاد در کنار قالب‌های سنتی و کهن به رخ خواننده و مخاطب بکشد در کنار قالب‌های کهن مثل چهارپاره، مسمط، قطعه، غزل، دوبیتی، مثنوی، و ... چندین نوع شعر نیمایی نیز در این دفتر سروده و در واقع در این قالب نیز طبع‌آزمایی کرده است.

شاید یکی از دلایلی که زهری در کنار قالب‌هایی مثل چهارپاره، قطعه و ... از قالب نیمایی نیز بهره‌جسته علاوه بر این که می‌خواسته میزان آگاهی خود را از قالب‌های سنتی به رخ مخاطب بکشد، این باشد که شاعر برای این که بداند مخاطب معاصر خود، که با شعر کهن و قالب‌های سنتی

- محمود کیانوش، [شعر زهری در نگاهی کلی]، مجله سخن، فروردین ۱۳۴۶، به نقل از برای هر ستاره، محمد زهری، ص ۶۵۱.